

Världens äldsta grundlag om tryckfriheten fyller 250 år

En svensk-finsk jubilar

Johan Hirschfeldt

I den här artikeln kommer jag att koncentrera mig på en särskild utvecklingslinje som handlar om hur TFs principer och regler under 1800- och 1900-talet uttolkas och utvecklas av JO och det på ett slående sätt ofta initierat av publicisterna. Så småningom vinner man stöd i domstolarna och hos lagstiftaren genom förändringar i TF. Texten handlar mest om offentlighetsprincipen och om några viktiga skyddsregler för det journalistiska arbetet. Språket i artikeln kan nog verka litet tungt och byråkratiskt – det beror på att juridiken i TF är krånglig, men mest på att jag har velat behålla tidsfärgen.

År 2016 kommer Sveriges och Finlands riksdagar på olika sätt högtidligt hålla 250-årsminnet av 1766 års tryckfrihetsförordning, världens äldsta tryckfrihetslag med grundlags ställning. Förordningen beslutades av riksdagen den 2 december 1766. Den var resultatet inte minst av de insatser som gjordes av en yngre mössa, riksdagsman och präst från Österboten, Anders Chydenius. Hans samlade skrifter med bl.a. en text om tryckfriheten, ges nu ut i fem band på svenska och finska. Han var en typisk upplysningsman och har kallats Nordens Adam Smith.

Med det här gemensamma svensk-finska projektet ska inte minst offentlighetsprincipen, speciell och gemensam för Sverige och Finland också idag, lyftas fram även internationellt.

Grundprinciperna i 1766 års tryckfrihetslag (TF) kan med moderna uttryck enkelt tecknas så här. Det handlar om sju punkter som än idag är centrala i tryckfrihetsrätten:

- TF är en grundlag.
- Offentlighetsprincipen är en rätt att få ut handlingar från myndigheter för att trycka dem.
- Det gäller ett förbud mot censur.
- Det finns ett förbud mot administrativa ingripanden, i stället ska prövning ske i domstol.

- I TF finns en särskilt exklusiv brottskatalog. Den utesluter tillämpning av andra regler som grund för ingripanden.
- Legalitetsprincipen uttrycks så att det är förbjudet att i rättstillämpningen dra eller tyda en text utom dess bokstavliga innehåll. Allt är tillåtet att trycka som inte är uttryckligen förbjudet.
- Det finns en ansvarskedja och en anonymitetsrätt.

Tryckfrihetslagstifningens första förordning från 1766. Foto: Kungl Biblioteket.

Syftet med TF var att få till stånd ”en obehindrad inbördes upplysning”, alltså samhällsnytta. Partipolitiken i den frihetstida riksdagen skulle aktiveras. Mössorna vill använda TF för att göra upp med hattarnas tidigare styre. Det fanns förståeligt nog problem att i tillämpningen leva upp till principerna. Faktisk boktryckarcensur förekom och tryckfriheten urholkades under den gustavianska perioden. Den återställdes tillsammans med offentlighetsprincipen i 1809 års statskick.¹

Offentlighetsprincipen

Offentlighetsprincipen kan alltså härledas till 1766 års grundlag. Man kan t.o.m. säga att den var kärnan i reformen. Idén med förordningen var att främst öppna för en debatt om politik och andra samhällsfrågor. Tryckfriheten fick man därmed så att säga på köpet.

När tryckfriheten återupprättas med den nya regeringsformen efter 1809 års statsvälkning blir offentlighetsprincipen med samma grundsyfte som 1766 en central del av det konstitutionella bygget.

Riksdagens ombudsman, JO, som inrättades 1809, fick enligt sin instruktion 1810 ett särskilt åliggande att med synnerlig uppmärksamhet och nit iakttaga tryckfrihetens lagstadgade skydd. I 1813 års ämbetsberättelse² framhåller vår första JO, Lars August Mannerheim, en av grundlagsfäderna, att principen om allmänna handlingars offentlighet bör betraktas som den yppersta förmånen av den nu återställda tryckfriheten.

Från Mannerheims tid som JO finns dock bara tre fall som rörde allmänna handlingars offentlighet redovisade, och han drev inte dessa saker. Klagomålen var alltså få och säger egentligen inget om efterlevnaden av offentlighetsprincipen.

Ekonomhistorikern Rolf Adamsson har forskat kring hur offentlighetsprincipen får sitt genombrott. Han menar i en bok från 2014 att den tidigast användes när det gäller domstolarna och rättegångsmaterialet. Det gick långsammare att få offentlighetsprincipen att slå genom när det

¹ För en översikt se Johan Hirschfeldt, ”Den återerövrade tryckfriheten 1809: något att bry sig om idag?”, i *Maktbalans och kontrollmakt: 1809 års händelser, idéer och författningsverk i ett tvåhundraårigt perspektiv*, s. 373 ff., Stockholm 2009.

² Se här och i det följande referaten i JO:s ämbetsberättelse som finns intagen i ett särskilt band i det årliga riksdagstrycket.

gäller regeringens och administrationens, förvaltningens, områden. Han kan avläsa hur det skedde i olika tidningar i Stockholm omkring 1820.³

Då föddes den kritiska tidningspressen med sådana tidningar som *Stockholms Courier*, *Anmärkaren* och *Argus* och sedan följer 1830 Lars Johan Hiertas *Aftonbladet*. Dessa tidningar är späckade med rättegångshandlingar och redogörelser för misstankar om t.ex. ämbetsmannaförskingringar. Det är slående att tidningspressens första betydande företrädare ofta själva hade en bakgrund som jurister och ämbetsmän, precis som senare i Strindbergs roman *Röda rummet*. Hierta, t.ex., hade som ung varit anställd bl.a. hos Justitiekanslern och på dennes uppdrag besökt Smedjegårdsfängelset i Stockholm och där funnit en fånge som var ett levande bevis på en av samtidens stora rättsskandaler, Värmdömålet – en rättssak som ansetts intimt förknippad med den moderna tidningspressens födelse.⁴

Indragningsmakten infördes 1812 på ett grundlagsvidrigt sätt i en ny TF som ersatte 1810 års TF. Den drabbade som vi vet dessa tidningar som utvecklade den kringgående tekniken med en sorts bulvanutgivare. *Argus den andra* och *tredje* samt alla *Aftonbladets* ansvaringar blev resultatet fram till 1844, då indragningsmakten avskaffades samma år som Carl XIV Johan avled. Allt detta skedde under en tid av stora förändringar. Erik Gustaf Geijer hade avfallit till liberalismen 1838 och representationsfrågan var en av de debatterade samhällsfrågorna.

Nu kom också det första stora rättsfallet om offentlighetsprincipen. Det initierades av JO och är banbrytande, JO åberopar det i andra fall ännu in på 1900-talet. Det och några följande fall rör kärnfrågor för journalisternas arbetsvillkor än idag. Det handlar om skyldigheten att föra diarier och hålla dem tillgängliga, om frågan om ”ämnet” måste specificeras närmare när ett utlämnande begärs, om rätten att ta del av ”dagens post”, om tidpunkten för ”offentlighetsdopet” av en handling, om begreppet expeditionstid och om innebörden av TFs uttryckliga formuleringar om servicekravet att lämna ut handlingar ”genast och utan tidsutdräkt” om inte ”betydande hinder” föreligger.

³ Rolf Adamsson, *Reformivriga tidningar och svårflörtad överhet Stockholmspressen och den högre förvaltningen under 1820-talet*, Stockholm 2014.

⁴ Jarl Torbacke, ”Värmdömålet 1819: den svenska pressens första stora seger?”, i *Scandia*, Lund 1981.

I en anmälan till JO 1834 anförde en av samtidens mera kända publicister Wilhelm Fredrik Akates Dalman⁵ att Statskontoret hade vägrat honom del av handlingar som han ville ge ut av trycket.

Dalman hade begärt att mot lösen få ut ett utdrag av en hos Statskontoret förd lista över inkomna Kungl. brev från den 1 till den 22 april 1834 och att få avskriva eller låta avskriva eller mot lösen få ut alla under samma tid inkomna s.k. Kungl. reskript. Kontoret meddelade i beslut att om han uppgav i vilket ämne han ville ha upplysningar så skulle han få ut handlingarna. Dalman preciserade sig inte utan vidhöll. Han fick avslag av Statskontoret, eftersom hans anhållan inte innehöll någon speciell uppgift om ämnet för var och en av de begärda handlingarna.

Det blev sak hos JO, som gav sitt beslut 1840 och skrev bl.a. följande.

Det kunde icke ifrågasättas och vore ej heller ifrågasatt, utan fast mera erkänt och medgivet, att Kungl. Maj:ts till Kungl. Statskontoret avlätna nådiga skrivelser, utan undantag, räknades ibland de handlingar, vilka tillhörde offentligheten. Med samma rätt som man sökte att erhålla del av en enda utav dessa skrivelser, kunde man således begära flera eller alla under en viss tid ankomna – ämnet eller målet, ett eller flera – var då tillräckligen uppgivet; och för möjligheten att efterkomma den sökandes begäran mötte lika litet hinder i ena, som i andra fallet. Någon annan eller mera speciell uppgift av ämne eller mål föreskrives däremot inte i grundlagen såsom ett villkor för allmänna handlingars utbekommande. Det var Kungl. Statskontoret, likasom varje ämbetsverks ovillkorliga skyldighet, att icke blott till minne och bekvämlighet, utan därjämte och huvudsakligast till allmän rättelse och för möjligheten att fullgöra redovisning för alla förehavda ärenden och deras lagliga behandling, föra eller låta föra listor, register eller diarier över inkommande mål och ärenden, av vad namn och beskaffenhet de måtte vara.

JO beslöt åtala Statskontorets president och ledamöter och yrkade att de skulle dömas för tjänsteförsummelse. Högsta domstolen dömde dem också samma år för detta brott till böter.

Behovet av en revision av TF kom upp i riksdagen under 1870- och 1880-talen. På offentlighetsprincipens område rörde detta främst frågan om rätten att ta del av också kommunala handlingar. Den rätten fördes in i lag, efter växlande bedömning i rättspraxis, först genom 1937 års lag-

⁵ Om Dalman, se *Svensk Biografiskt Lexikon*.

stiftning, då sekretesslagen tillkom genom utbrytning av sekretessreglerna ur TF.

Preciseringar av offentlighetsprincipen

1871 hade Adolf Hedin i riksdagen i anledning av ett förslag till presslag pekat också på två andra problem om offentlighetsprincipen. Han ville ha en precisering av regeln om rätten att ”i alla arkiv” skriva av handlingar. Det hade nämligen hänt att ordet ”arkiv” tolkats som liktydigt med det rum där en myndighets handlingar förvarades och att man då helt enkelt hade besvarat en förfrågan med att handlingen inte fanns i arkivet om den t.ex. för något ändamål hade tagits hem av en tjänsteman. Hedin pekade också på att det var viktigt att reglerna i TF om offentlighetsprincipen var ”kasuistiska”, dvs. att de var konkreta och detaljerade. Han varnade för att ersätta kasuistiken med en generell fras.

Hedin exemplifierade med ett JO-fall som han sade även hade tagits upp av folkhumorn. Det rör ett av de tidigare JO-fallen från 1859. Utgivaren av *Aftonbladet* hade begärt att av Generalfälttygmästarexpeditionen för avskrift få ut en pm i ett personalärende. Generalfälttygmästaren vägrade utlämnande eftersom handlingen inte ännu hade givits in till Lantförsvarsdepartementets kansliexpedition. JO konstaterade att handlingen hade underskrivits och utfärdats i behörig ordning på expeditionen och då var det en offentlig och officiell handling redan innan den kommit in till departementet. JO begärde disciplinär åtgärd och departementschefen dömde generalfälttygmästaren till tjugofyra timmars arrest i eget rum med rättighet att under tiden ta emot besök och förrätta sin tjänst samt, enligt Hedin, med rätt att behålla sidogevär.

Uppgiften att hämta nyheter från ämbetsverken var nog inte alltid förenad med någon högre status – man talade om notisjägare. Vid ett sammanträde 1889 med Publicistklubben, bildad 1874, diskuterades ämnet ”Pressen och myndigheterna”. Inledaren lämnade enligt protokollet en redogörelse

för de många utvägar, som stå myndigheterna till buds om de vilja för en tidningsman fördröja delfäendet av offentliga handlingar. I allmänhet hade dock intill senare ett gott förhållande ägt rum mellan pressens ombud och ämbetsmännen, vilket gjort att myndigheterna i de flesta ställen visat all önskligt tillmötesgående gente-

mot tidningsmännen. Detta goda förhållande hade emellertid numera i hög grad försämrats och skulden härför måste tyvärr tillskrivas vissa tidningar, vilka genom att i ämbetsverken använda s.k. lösa notisjägare, okunniga och pockande samt av mycket tve tydlig beskaffenhet över hövan besvärat tjänstemännen och ingivit dem en låg tanke om pressens män.

Andra debattörer medgav att det visst funnits ofog och otillbörligheter men att det skulle vara farligt att tillerkänna ämbetsmännen någon kontroll över notisjägarna.

Ett JO-ärende (1890) handlade om en redaktör i tidningen *Fäderneslandet* som hos krigshovrätten hade begärt ut domen i ett gammalt, allmänt bekant mål. Krigshovrätten krävde dock precisering till parternas namn i respektive mål och vägrade lämna ut handlingar. Det fanns ingen anslagsbok över meddelade domar och därför kunde redaktören inte precisera sig mera. Han beskyllde rättens sekreterare för stor oginhet mot en pressens representant. JO åtalade. Det blev fällande dom för tjänsteförsummelse med böter.

Nästa åtal (1896) gällde kyrkoherden i Varberg som hade vägrat en journalist vid *Varbergsposten* att få utdrag ur kyrkobok om lysningar, födda och döda. Anmälaren talade om för JO att en annan tidning, *Norra Hallands tidning Västkusten*, fått ut dessa uppgifter. Kyrkoherden hade dock sagt sig neka till att lämna några uppgifter till en sådan "skandaltidning" som *Varbergsposten* och hoppades att tidningen skulle bli så kortlivad som möjligt. Kyrkoherden förklarade sig med att journalisten var obekant för honom och att han därför inte ville upplåta sitt hus och arkiv för honom. JO menade att kyrkoherden varit skyldig att i vart fall meddela journalisten utdrag ur böckerna. Det blev åtal och dom i hovrätten med bötesstraff.

1902 var fråga om en lagstridig vägran att hålla häradsarkivet i Lycksele tillgängligt under expeditionstid. Domaren förklarade sig hos JO:

Beträffande den av klaganden förfäktade meningen, att expeditionstid i domsaga borde räcka så länge fullt dagsljus vore rådande, ville R påpeka, till vilka orimligheter den satsen skulle leda, i synnerhet i Lycksele, där ett par månader om sommaren vore full dager hela dygnet igenom.

JO kritiserade domaren. Hans förklaring syntes JO utvisa att han i stället för att i sina åtgärder ådagalägga ett tydligt medvetande om sin skyldighet att, så vitt möjligt varit, gå allmänheten tillhanda, snarare betrak-

tat klagandens upprepade framställningar om att få tillgång till arkivet såsom ett för domaren besvärande tilltag, som denne med alla till buds stående medel borde avvisa. Det blev JO-åtal, dom och böter.

1911 ledde uppgifter i en artikel i *Skånska Morgonbladet* till åtal mot en rådmän som vägrat låta en enskild person att i magistratens lokal ta del av ett till magistraten ingivet, av ett bolag avgivet utlåtande i ett på magistratens prövning beroende ärende. Tidningen menade att rådmannens uppfattning att handlingen blev offentlig först sedan magistraten behandlat den syntes minst sagt egendomlig och borde betraktas som synnerligen farlig för pressen om den i sina tillämpliga delar skulle göras gällande inom de allmänna verken. Åtal skedde. JO fick bakslag i hovrätten men åtalet bifölls i Högsta domstolen som dömde rådmannen för tjänsteförsummelse till böter.

1914 återkom frågan om vilken precision som krävdes i beställningen och om innebörden av begreppet ”betydande hinder”. Fallet, som föranledde JO att skriva till chefen för civildepartementet, belyser den dåtida dagspressens arbetsvillkor och skall därför refereras utförligt.

En medarbetare i *Dagens Nyheter* klagade över att registratorn i civildepartementet i vittnes närvaro hade vägrat att låta honom ta del av de under dagen inkomna hos registratorn för tillfället tillgängliga remissakterna. Denne DN:s ”ämbetsverksreporter” anhöll också, att det skulle övervägas, vilket inflytande det sakförhållandet tilläventyrs kunde ha, att denne registrator åtnjöt ersättning av *Svenska Dagbladet* för att till denna tidning muntligen meddela upplysningar om sådana inkomna remissakter och om detta kunde ha haft inflytande på hans vägran. Registratorn lämnade JO en ingående redogörelse för de hinder ett utlämnande skulle innebära och påpekade bl.a. att handlingarna inte ännu registrerats. DN:s reporter bemötte och sade bl.a.

Det hade så långt ifrån varit klagandens avsikt att fordra några orimligheter av registratorn. Tvärtom handlade det om något så enkelt och rimligt att dess effektuerande för registratorn knappast krävt mer än att flytta högra handen från det skrivbord vid vilket han fullgjorde sin tjänst ned i samma skrivbords underlådor där han syntes förvara skrivelserna. På åtskilliga håll rönte tidningsmannen numera det största tillmötesgående, man stode snabbt och villigt till tjänst och man försökte på allt sätt underlätta hans på grund av knapphet på tid nog så forcerade arbete. Men så funnes å andra sidan de tyvärr icke alltför sällsynta kontrasterna, ämbets- och tjänstemän, vilka gjorde allt för att försvåra tidningsmannens arbete. Det vore givetvis en rest av en nu bortdöende byråkratism

och av byråkratiskt tänkesätt, som på så sätt tog sig ett billigt och lätt tillfredsställt uttryck. För dessa var det alltid en källa till förvåning att pressen ville ta del av offentliga handlingar; tidningarna lade sig då alltid i saker som inte rörde dem, resonerade de. Men denna registrator tillhörde en mera komplicerad typ. Förvisso hade han den bästa kontakt med ett ostört byråkratiskt tänkesätt men han hade också en annan sida. Han samlade nämligen under arbetsdagens lopp i några av sina många skrivbordslådor ihop vad som han fann vara av mera allmänt intresse i remissväg, han satte sig så i förbindelse med den tidning han gynnade och som på sitt sätt gynnade honom och utlämnade till denna tidnings medarbetare sin skörd för dagen. För att kanske icke knappa fem minuter därefter med orubbligt lugn förklara för andra, icke gynnade tidningars medarbetare att hans instruktion, hans tid, tryckfrihetsförordningen eller vad det nu kunde vara hindrade honom att låta dem få reda på vad som inkommit på remissområdet. Detta uppträdande kunde betecknas såsom fullständigt upprörande och ett dylikt hyckleri var i sanning ovärdigt en statens ämbets- eller tjänsteman. Registratorn förde inte tidsenliga diarier. I stället fördes handlingarna in på s.k. gamla nummer, dvs. på det nummer och i den årgång då den fråga handlingen gällde först dök upp på departementets horisont. Och i ett land som Sverige, där frågor i årtal kunde slungas fram och tillbaka mellan departement och ämbetsverk utan att bli avgjorda hann en fråga ofta nog att bli rätt gammal.

DN:s reporter krävde en modern diarieföring. Han avslutade med att säga att denna fråga var av största betydelse för hela den svenska pressen, att registratorn i fråga ”med åren blivit allt tryggare och mera ogenerad i sin trafik och att han var en representant för ett system som inte längre fick tolereras och, om det fick fortleva, lätt kunde sätta en bestående fläck på den svenska eljest med rätta aktade ämbets- och tjänstemannakåren.”

JO ansåg sig dock inte kunna leda i bevis hur registratorns arbetsbörda hade sett ut just den aktuella dagen och att det inte förelegat betydande hinder för registratorn. Så JO åtalade inte men begärde att departementschefen skulle undersöka saken och att åtgärder skulle vidtas för att undanröja förekommande hinder mot omedelbart bifall till sådana framställningar som *DN:s* reporter hade gjort.

Offentlighetsprincipens betydelse för den moderna pressens utveckling kan inte nog understrykas. Det är alltså genom pressens JO-anmälningar och JO:s praxis som offentlighetsprincipens närmare innebörd för journalisternas arbetsförhållanden formas. Genom JO:s beslut och några domar utmejslas en praxis i fråga om den faktiska innebörden av den

centrala bestämmelsen som nu står i 2 kap. 12 § TF om att allmän handling som får lämnas ut på begäran genast eller så snart det är möjligt skall tillhandahållas på stället om inte betydande hinder möter.

Öppenhet kring domstolsförhandlingar (Tolångamålet)

Efter det nya statsskicket 1809 utkämpades tre stora strider mellan stat och press. De två första rörde indragningsmakten och frågan om TF skulle behålla sin status som grundlag, där riksdagen med särskilt aktiva bönder och borgare försvarade TFs ställning och gick emot regeringens propositionsförslag på 1850-talet. Den tredje striden handlade om domstolsoffentlighet och fick sin avslutning med det s.k. Tolångamålet, som väckte stor uppmärksamhet och ledde till lagstiftningsåtgärder.

I fråga om öppenhet kring domstolsförhandlingar kunde man falla tillbaka på en lång tradition av offentlighet. Men den hade i praktiken sina påtagliga brister. Vid 1823 års riksdag väcktes i bondeståndet två motioner om offentlighet vid rannsaking i brottmål vid underdomstolar och poliskamrar i städerna och vid underdomstolar på landet men också vid förhandlingar i överdomstol. Riksdagen beslöt enligt förslagen men Kungl. Maj:t vägrade sin sanktion. Frågan, som sedan drevs hårt av Lars Johan Hierta och Adolf Hedin, fick sin lösning först 1881 och det i anslutning till Tolångamålet.

Det rörde sig här om en processuell fråga i den allra första av de stora yttrandefrihetsprocesserna från 1880-talet (se JO:s ämbetsberättelse 1884). En folkskollärare i Tolånga i Skåne hade häktats och åtalats för irrläror och hädelse. Barnen påstods inte få någon riktig religionsundervisning av sin fritänkande lärare. När målet skulle prövas i häradsrätten vägrades referenterna från *Dagens Nyheter*, *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*, *Framåt*, *Nya Skåne* och *Öresundsposten* tillträde till rättssalen. Anmälan till JO i saken gjordes 1879 av S. A. Hedlund, chefredaktör för *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning*. Domaren svarade JO att han inte fann nödigt att bemöta de lögnaktiga och vrängda framställningar som en del representanter för den svenska smutspressen och skandalskriivare hade behagat göra mot handläggningen. JO tog upp principfrågorna i fallet redan i 1880 års ämbetsberättelse och riksdagen lagstiftade i frågan 1881. JO åtalade och domaren dömdes senare med stöd av tidigare gällande administrativa regler för att han inte iakttagit kravet på offentlig-

het och för otillbörligt skrivsätt såsom riktat mot JO och även i övrigt opassande.

Andra centrala TF-frågor

Jag går nu över till den s.k. exklusivetsgrundsatsen och dess betydelse i fråga om utvecklingen av skyddet för meddelare, som ju bl.a. innebär ett förbud för myndigheter att utsätta sina anställda för efterforskning i repressaliesyfte.

Det är från 13 § i 1766 års förordning som grunden för exklusivetsprincipen kan hämtas. Det allmänna får inte ingripa mot missbruk av tryckfriheten eller mot medverkan därtill annat än i de fall och i den ordning som föreskrivs i tryckfrihetsförordningen (se 1 kap. 3 § nu gällande TF).

JO diskuterar för första gången principiella rättstillämpningsfrågor på tryckfrihetens område – vid sidan av offentlighetsprincipen – mera utförligt på 1850-talet.⁶

Det handlar om det s.k. Rosenschiöldska målet. Rosenschiöld gav ut tidningen *Fäderneslandet* i Lund. Den innehöll en artikel med hans signatur och med ett innehåll som universitets konsistorium ansåg anstötligt. Eftersom Rosenschiöld var inskriven vid universitetet, han var student och s.k. överliggare, kallades han till förhör inför konsistoriet och fick frågan om han var författare av artikeln. Han åberopade TF och vägrade att svara på frågan. Konsistoriet beslöt att relegera honom från universitetet för all framtid. JO åtalade konsistoriets ledamöter för beslutet om påföljden att relegera, som saknade stöd i TF, dvs. JO hävdade den s.k. exklusivetsgrundsatsen och menade att myndigheterna på det här sättet försökte komma åt innehållet, texten, i en skrift. Domstolarna kringgick dock den frågan. JO förlorade målet.

Först 50 år senare kom det första rättsfallet där JO på den här punkten hade framgång. Efter anmälan av Publicistklubbens styrelse tog JO 1902 upp det s.k. Moheda-fallet. En soldat hade anonymt skrivit en tidningsartikel om fylleri under en midsommarfest på exercisplatsen på Moheda. Han skrev bl.a.: ”Att roa sig på lägerplatsen kan dock vara rätt svårt. Då

⁶ För den följande framställningen se särskilt Hans-Gunnar Axberger, ”Justitieombudsmannen, tryckfriheten och maktindelningen”, i *Maktbalans och kontrollmakt: 1809 års händelser, idéer och författningsverk i ett tvåhundraårigt perspektiv*, Stockholm 2009, s. 415 ff.

de enda förlusteställena inom lägergränsen äro ölstånden, vilka ock förstå att draga vinst av sina privilegier." Nästa dag var manskapet enligt artikeln ganska mangrant berusat.

Soldatens befäl, en major, hade hållit förhör med soldaten och dömt honom till tre dagars sträng arrest för att han Brustit i anständigt uppförande genom lögnaktiga uppgifter av beskaffenhet att nedsätta regementets anseende.

Majoren försvarade sig hos JO med att soldaten inte hade straffats som författare till artikeln utan endast som meddelare av den osanna beskyllningen. Han jämförde med fallet där någon skickade in en falsk förlovningsannons till en tidning och fortsatte:

En grundlagstolkning, enligt vilken krigsman vore berättigad att emot sin förman utslunga vilka smädelser och osanna beskyllningar som helst, blott desamma bragtes till en tidningsutgivares kännedom och av denne publicerades, vore — — — absolut oförenlig med nödvändigheten att upprätthålla disciplinen inom armén, och man behövde blott tänka sig dess tillämpning under krigstid för att finna, att konsekvenserna av en dylik tolkning måste bli samhällsvådliga.

JO slog fast att soldaten hade bestraffats för innehållet i artikeln och som författare. JO begärde disciplinär åtgärd mot majoren. Det blev fällande dom i krigshovrätten och HD för tjänstefel.

Nästa fall kom ett par år senare, 1911. En tjänsteman skrev anonymt en tidningsartikel om påstådda missförhållanden inom Väg- och vattenbyggnadsstyrelsen. Efter sin semester blev han av styrelsens chef, en överste, tillfrågad om det var han som hade skrivit artikeln. Efterforskande av källa, alltså. Tjänstemannen svarade ja. Översten lät tydligt märka sitt misshag och fann sig böra meddela tjänstemannen att han kunde påräkna ekonomisk ersättning till årets slut och rådde honom att försöka skaffa sig arbete på annat håll.

Aftonbladet uppmärksammade saken i en artikel och JO tog på eget initiativ upp det hela. JO tog först upp frågan om tjänstemannen kunde anses ha blivit bestraffad. Det behövdes enligt JO föga skarpsinne för att inse att han i sak verkligen hade fått sitt avsked. Att avstänga en tjänsteman från allt arbete i ett ämbetsverk och på samma gång beteckna honom såsom fortfarande tillhörande verket, var alltså blott en föga tilltalande lek med ord. Han hade blivit avsatt på grund av tidningsartikeln. JO åtalade och det blev fällande dom mot översten.

Här och i andra mål ingrep JO med stöd av principen om källskydd och tog också upp ett fall om efterforskande av källa. När det gäller detta och meddelarskydd och skydd mot efterforskning fanns det inte tydliga regler i TF utan JO:s argumentation byggde på TFs bakomliggande principer. Den rättsliga grunden var alltså svagare och det blev svårt för JO att få genomslag för sin uppfattning.

JO begärde nu lagändring och saken kom upp i 1909 års tryckfrihetskommitté som 1912 under Nils Alexanderssons ledning anslöt sig till JO:s uppfattning. Argumentet byggde inte på att det gällde att stödja en enskilds rätt utan handlade om samhällsnyttan – det gällde att upprätta ett skydd mot falsk kåranda och falsk solidaritetskänsla.

Ytterligare ett viktigt rättsfall, nu med Militieombudsmannen, MO, som åklagare, bör nämnas. Det är från 1944 och rör en luftbevakarska som skrev en insändare och ironiskt tackade för en fältjulklipp till henne som innehållit bl.a. rakblad och cigarrsnoppare. I insändaren hade hon skrivit in sitt hemliga fältpostnummer. Hon blev sedan förhörd i saken av sin chef, som dock friades i Högsta domstolen.

Därefter slogs meddelarens principiella ansvarsfrihet, kompletterat med anonymitetsskyddet, uttryckligen fast i 1949 års tryckfrihetsförordning. Men något efterforskningsförbud infördes inte då. JO fortsatte att driva att ett sådant förbud skulle tillämpas. Det infördes i TF 1979 efter förslag av Massmedieutredningen i form av en uttrycklig och straffsanktionerad förbudsregel i TF.

Sedan fick JO ta sig an problemet där personer som öppet framträtt i media, och alltså inte var anonyma och hade behövt efterforskas, av sin arbetsgivare drabbats av repressalier. Först 2010 infördes ett straffsanktionerat repressalieförbud i TF.

Men det var alltså något som JO hade varit på redan 150 år tidigare i det Rosenschiöldska målet.

Utveckling i symbios

Offentlighetsprincipen fanns med redan i 1766 års TF och fick sitt genombrott under 1800-talet. Den utvecklas i symbios mellan publicister och JO, stärktes och preciserades så småningom genom domstolarnas praxis. Också i frågan om exklusivitetsgrundsatsen, meddelarfriheten samt efterforsknings- och repressalieförbuden kan utvecklingen i

rättspraxis och lagstiftning i hög grad sägas vara resultat av denna symbios.

Johan Hirschfeldt är född 1942 och f.d. hovrättspresident. Han har tidigare arbetat hos JO, i Regeringskansliet och som justitiekansler. Han har också haft uppdraget som ordförande i Pressens Opinionsnämnd.

Epost: jhirschfeldt@gmail.com